

Presentation av uppdraget

Denna utredning har tillkommit på gemensamt initiativ av Statens Kulturråd och Kungliga biblioteket/BIBSAM. Mer exakt har den sin upprinnelse i NABIS, Nationella biblioteksrådet, en samrådsgrupp med ledamöter från folk- och forskningsbiblioteken som bland annat har till sin uppgift att:

"vara rådgivande i frågor av gemensamt intresse för statligt respektive kommunalt finansierade bibliotek, företags- och förvaltningsbibliotek undantagna, samt identifiera och utveckla, möjligheter till sektorsöverskridande samverkan."

(<http://www.kb.se/bibsam/refgrupper/nabis96.htm>).

Huvuduppgifterna för utredarna, Mattias Karlsson för BIBSAM och Kerstin Grum för Statens Kulturråd, har varit att kartlägga den nuvarande situationen samt tendenser i det svenska fjärrlånet och att komma med förslag om förändrade arbetssätt och regelverk mot bakgrund av en rad omvärldsförändringar. De rekommendationer och förslag som presenteras är utredarnas egna.

Förändringar i bibliotek och omvärld

I det följande redovisar vi kortfattat för de bakgrundsfaktorer som ligger till grund för utredningen. För en fördjupad redogörelse hänvisas till utredningens rekommendationsdel.

Bibliotekspolitiska initiativ

Staten har tilldelat biblioteken ett tydligare uttalat uppdrag att utgöra en stomme i en nationell infrastruktur för information, kunskap och förmedling av kulturarvet. 1997 trädde en lag i kraft som bildar ett ramverk för det offentliga biblioteksväsendet. Paragrafen som närmast berör fjärrlån lyder som följer:

"Länsbibliotek, lånecentraler, högskolebibliotek och andra statliga forskningsbibliotek skall avgiftsfritt ställa litteratur ur de egna samlingarna till folkbibliotekens förfogande samt i övrigt samverka med folk- och skolbiblioteken och bistå dem i deras strävan att erbjuda låntagarna en god biblioteksservice." (Regeringens kulturproposition. Prop. 1996/97:3, §10, s. 10.)

En annan för fjärrlåneverksamheten principiellt mycket viktig paragraf är §2 som slår fast att varje kommun ska ha ett kommunbibliotek. Det garanterar det nätverk av bibliotek som är nödvändigt för en allmänt tillgänglig fjärrlåneservice.

Ett annat exempel på politiskt initiativtagande är tilldelningen av resurser för att utveckla LIBRIS "till en nationell och allmän informationsresurs" (prop. 1996/97:5, s. 70). En av avsikterna är att bygga ut katalogen till att omfatta även folkbibliotekens bestånd. För det tredje har regering och riksdag beslutat om subventionering av kraftfulla Internetuppkopplingar från kommunernas bibliotek. Dessa initiativ kan ses som olika uttryck för en och samma politiska intention, dvs förbättrad och likvärdig tillgång till information över hela landet.

För det fjärde beslutade regeringen att tilldela särskilda resurser för kompensation av de statliga forskningsbibliotekens fjärrutlån av originaldokument. (Prop. 1994/95:100, bil. 9, s. 272f och 287f). Detta skedde efter en långvarig och bitvis hätsk avgiftsdebatt. Medlen avses kompensera nettoutlåningen, dvs antalet utlån minus antalet inlån. Det finns för närvarande ingen öppen debatt om avgiftsfinansiering av fjärrlån.

Bibliotekslagen, LIBRIS och SUNET lägger grunden för en stabil infrastruktur som effektiviserar fjärrlånen och ger goda förutsättningar för framtida utveckling.

Fler är i utbildning.

Den svenska högskolan har genomgått en omfattande utbyggnad under de senaste decennierna. Dels har den högre utbildningen decentraliserats till många nya orter. Dels har antalet studenter och antalet program vid samtliga högskolor vuxit. Den snabba utbyggnaden har förorsakat växtverk och fört med sig svårigheter för biblioteken att klara av studenternas krav på information. De nya högskolebiblioteken är under uppbyggnad och har till del ett ofullständigt mediabestånd - särskilt när det gäller äldre material. På många orter har studenterna då vänt sig till folkbiblioteken och använt dessa som komplement till högskolebiblioteken. Studien Ett bildat folk granskade den här utvecklingen och fann som ett av sina huvudresultat att studenterna är aktiva fjärrinlånare på folkbiblioteken. (Ericsson, Acke 1995: Ett bildat folk - de högskolestuderande och folkbiblioteken. Rapport Statens Kulturråd 1995:1 Stockholm: Statens Kulturråd). En tredjedel av folkbibliotekens fjärrinlån görs av studerande på olika nivåer, en tredjedel av dessa var högskole- och forskarstuderande. Detta har fört med sig problem eftersom folkbiblioteken inte har resurser eller uppdraget att i första hand betjäna studenterna.

Ett högre tryck på biblioteken uppstår också genom befolkningens höjda kunskapsnivå. Grundutbildningar blir snart otillräckliga och ständig kompetensutveckling alltmer nödvändig inom alla yrken. Idén om det livslånga lärandet legitimerar en aktiv yrkeskarriär högt upp i åldrarna. På de flesta arbetsplatser - också utanför högskoleorterna - pågår fortbildning inom många ämnen och ofta på specialiserad nivå. Nya grupper vänder sig för sin litteraturförsörjning till närmaste bibliotek och detta är ofta ett folkbibliotek eftersom de finns i varje kommun.

Nya pedagogiska metoder, som till exempel problembaserad inläring, har inneburit att läroboksbegreppet blivit alltmer tänjbart. Istället för att tillgodogöra sig färdiga kurspaket blir de studerande (både på gymnasie- och högskolenivå) uppmanade att självständigt söka, finna och analysera källor. För bibliotekens del innebär det att frågorna i referenstjänsten får en alltmer varierad och specialiserad karaktär vilket leder till att det lokala beståndet inte på samma sätt räcker till.

Expansionen av utbildning, på alla nivåer, leder till en ökning av antalet fjärrlån, både på högskole- och folkbibliotek.

För att kunna möta de specialiserade önskemålen om litteratur till fortbildning, förmedlar biblioteken alltfler fjärrlån.

Det förändrade läromedelsbegreppet resulterar också i fler fjärrlån.

LIBRIS

Staten har tydligt deklarerat att förteckningen över våra gemensamma informationsresurser och det samlade litterära kulturarvet skall bli en tillgång för alla. Utvecklingen av LIBRIS kan huvudsakligen sägas innebära samkatalogens utbyggnad till att omfatta alltmer av Sveriges offentliga biblioteksresurser. Vidare att förbättra beläggnings- och lokaliseringmöjligheterna, detta främst genom att göra söktjänsten tillgänglig via Internet. En annan ambition är att skapa möjligheter för fler användarkategorier att beställa samt slutligen att effektivisera hanteringen av fjärrlån i alla led.

Utvecklingen av LIBRIS kan förutsägas öka fjärrlånen.

Nya publicerings- och distribueringsformer

Alltfler dokument finns i digitaliserad form vilket påverkar bibliotekens arbetssätt. Ett digitalt dokument är enkelt att lokalisera; mycket lätt att distribuera, arkivera, kopiera och skicka vidare. Mediet är inte längre budskapet. En gång digitaliserat kan informationen förpackas, distribueras och packas upp igen på ett sätt som passar bäst i det enskilda fallet.

Överföringsprogram som Ariel öppnar nya möjligheter att scanna in och distribuera äldre, icke-digitalt material. Förändringarna inom det här området har flera dimensioner:

ekonomiska, tekniska och inte minst juridiska. Användarattityder, som till exempel grad av acceptans och vana, att handha digitala dokument är också en faktor som måste vägas med. Den pågående övergången från tryckta dokument till dokument i digital form kommer att få konsekvenser för fjärrlånet på så sätt att ökad lokal tillgänglighet till fulltextdokument kan förutsättas minska behovet av fjärrinlånat material, då särskilt artikelkopior. Två huvudsakliga problem som brukar framhållas vid övergången från papperstidskrifter till fulltext är för det första arkiveringen och för det andra möjligheterna till fjärrlån. De flesta avtal tillåter inte av upphovsrättsliga skäl att fjärrlån förmedlas elektroniskt ur fulltextbaserna vilket skulle kunna innebära att de måste tas ut på papper och effektueras i pappersform, om de överhuvudtaget får skickas som fjärrlån. Detta kan i sin tur innebära att tillgängligheten till tidskriftsartiklar för bibliotek och slutanvändare (Med slutanvändare menas den som beställer fjärrlån för leverans till hemmet, arbetsplatsen etc. Denne står som direkt mottagare av leveransen som alltså inte förmedlas via ett bibliotek. Benämningen är överförd från engelskans end-user) utanför kretsen av licensierade bibliotek, minskar.

Som ett viktigt initiativ på området kan nämnas BIBSAM:s pågående arbete med att förhandla fram nationella licenser för tidskriftsdatabaser för landets samtliga högskolor. I skrivande stund har inget avtal slutits och upphandlingens påverkan på fjärrlåneströmmarna är svårbedömd på kortare sikt. Det råder dock inget tvivel om att fulltextdokument i förlängningen kommer att reducera fjärrlånevolymer.

Konsekvens: mindre efterfrågan på fjärrlånekopior eftersom tillgängligheten till fulltextdokument ökar.

En annan utveckling som bör uppmärksammas är de leverantörer (exempelvis BLDS, OCLC, UnCover) som på kommersiell bas erbjuder tjänster till såväl bibliotek som direkt till slutanvändare. Forskaren/studenten/den enskilde kan komma att betrakta biblioteket som en onödig mellanhand, som kan väljas bort. Biblioteken har fått konkurrens inom sitt kärnområde och kan stå inför en omprövning av sitt uppdrag som informationsförmedlare. Sannolik framtida konsekvens: en del av fjärrlånekopiorna förmedlas inte längre via bibliotek. Närmande mellan bibliotekssektorerna.

Låntagaren uppfattar inga gränser mellan de olika bibliotekstyperna. Som barn och ung går man till folkbiblioteket. Under studietiden får gymnasie- och högskolebibliotek svara för informationen parallellt med att ett nyttjande av folkbiblioteket i många fall fortsätter. Låntagaren ser inte alltid skillnad på huvudmannaskap och bryr sig inte om ifall det är kommunen i form av Kulturnämnden, Barn- och ungdomsnämnden eller staten företrädd av en lokal högskolestyrelse eller ett universitet, som är huvudman för biblioteket. Han eller hon är bara intresserad av att få sina böcker och sin information.

Om vi ser på samma utveckling ifrån ett biblioteksperspektiv finner vi flera exempel på närmande mellan folk- och forskningsbibliotek. Bibliotekarieutbildningarna skiljer till exempel idag inte på samma sätt som tidigare mellan folk- och forskningsbibliotekarier. Utbildningen är mer sammanhållen och ger en bredare bibliotekariekompetens vilket innebär att bibliotekarien under sin karriär kan vara yrkesverksam i båda bibliotekssystemen. Det sker med andra ord idag ett erfarenhetsutbyte över de gamla sektorsgränserna på ett annat sätt än tidigare. Närmandet mellan sektorerna ger jordmån för nya arbetssätt som präglas av samordning och ömsesidig kännedom om samlingar.

Sannolika följder för fjärrlånet: bättre kvalitet på beställningarna genom ökad kunskap om resurserna utanför det egna biblioteket.

Nya förutsättningar för samverkan

Områdade länsgränser har inneburit att nya regionala samarbetskonstellationer har uppstått. Denna utveckling mot regionaliserad samverkan kan ses på olika håll i landet. Vid sidan av de formellt beslutade indelningarna, dvs länsgränser och huvudmannaskap, uppstår spontana samarbeten i form av överskridande nätverk mellan biblioteken. Som exempel på sådana samverkansprojekt kan nämnas: Nätverk för kunskap (Västsverige), Bottniska bibliotek i samverkan (nationsöverskridande samverkan mellan Väster- och Österbotten) Kunskapsporten och Biblioteksnetet (Sydsverige). På grund av att dessa samverkansprojekt pågår och ännu inte är utvärderade är det svårt att bedöma vilka konsekvenser de får för fjärrlånet.

Sannolikt kommer dock samverkan att påverka fjärrlåneströmmarna genom att alltmer aktivitet koncentreras inom regionen.

Begränsningar

Uppdragsgivarna har begränsat utredningen i följande viktiga avseenden:

Fjärrlånets ekonomi (exempelvis avgiftsfrågor och huvudmannansvar) kommer inte att göras till föremål för utredning.

Vi kommer inte att studera leveranstider för fjärrlån.

Vi kommer att koncentrera oss på det inomsvenska fjärrlånet.

Metodval, källor och disposition

Vi har i huvudsak inhämtat information på två sätt. För det första har vi genomfört analyser av de nationella fjärrlåneströmmarna med utgångspunkt i olika statistik-källor. En källa har varit Statistiska Centralbyråns centralt insamlade statistik för folk - respektive forskningsbiblioteken. Vidare har data från LIBRIS fjärrlånemodul analyserats. Två stickprov utfördes också under hösten 1997, ett inom folk- och ett inom forskningsbibliotekssfären. För mer detaljerade uppgifter om statistikbehandlingen hänvisas till respektive kartläggningsdel. För det andra behövde den statistiska kartläggningen ett komplement med åsikter och fakta från fältet. På grund av den relativt omfattande statistikbehandlingen i kartläggningen föredrog vi intervjuformen framför den mer kvantitativt orienterade enkätundersökningen. Vi genomförde alltså en serie intervjuer med ett 40-tal företrädare för olika bibliotek (se appendix 9 för en lista på intervjupersoner). Några av dessa intervjuer har vi genomfört tillsammans, andra på skilda håll. I en del fall har de skett per telefon, i andra fall direkt på plats. Vi har så långt möjligt strävat efter enhetlighet i våra intervjuschema för att kunna jämföra svarsdata.

I stort sett innehåller kartläggningsdelarna resultatet av statistikbehandlingen medan den sista delen sammanfattar intryck från intervjuerna. Vissa överlappningar och hänvisningar mellan de olika delarna i rapporten har inte kunnat undvikas. Inledningen samt rekommendationsdelen av utredningen har vi till stora delar skrivit tillsammans. Vi har dock valt att göra separata redovisningar av de statistiska kartläggningarna av den anledningen att mängder, relationer och fjärrlånesituationen i sin helhet skiljer sig mellan forsknings- och folkbiblioteken. På grund av de stora kvantiteter fjärrlån som cirkulerar i forskningsbiblioteksvärlden har den kartläggningen främst inriktat sig på att ge en beskrivning av volymer och lånevägar. Inom folkbibliotekssektorn är det däremot, på grund av de mindre kvantiteterna samt den ansvarsfördelning som finns i regionalt överenskomna mediaplaner etc, mer väsentligt att ta reda på vad som innehållsligt rör sig på vägarna i syfte att se om systemet fungerar som avsett.